

Emil Popławski <https://orcid.org/0000-0003-4355-4516>

Instytut Języka Polskiego PAN, Pracownia Dialektologii Polskiej, al. Mickiewicza 31, 31–120 Kraków,
e-mail: emil.poplawski@ijppan.pl

NA WSZYSTKO JEST PRZYSŁOWIE. KSZTAŁTOWANIE SIĘ SEMANTYKI LEKSEMU PRZYSŁOWIE W POLSzczyŹNIE OGÓLNEJ I DIALEKTALNEJ

NA WSZYSTKO JEST PRZYSŁOWIE. THE FORMATION OF THE SEMANTICS OF THE LEXEME PRZYSŁOWIE ‘PROVERB’ IN THE STANDARD AND DIALECTAL POLISH LANGUAGE

Słowa kluczowe: semantyka leksykalna, leksem *przysłowie*, język polski, gwary polskie

Keywords: lexical semantics, lexeme *przysłowie* ‘proverb’, Polish language, Polish dialects

Streszczenie

Artykuł dotyczy kształtowania się zakresu semantycznego leksemu *przysłowie* w polszczyźnie ogólnej i dialektalnej. Okazuje się, że od początku był to leksem wieloznaczny. Notowano go nie tylko w znaczeniu ‘wyrażenie lub zdanie utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl ogólną, wskazówkę, przestrożę lub komentarz jakiejś sytuacji’, ale też jako określenie: opowieści, opowiadania; opinii, sądu ogółu, zwykle negatywnego; złośliwej uwagi, docinka, przytyku; przydomka, przezwiska; wyrażenia lub zdania albo wyrazu nawykowo wtrącanego przez kogoś do wypowiedzi; przysłówka (część mowy); a ponadto w gwarach – wyrazu lub konstrukcji składniowej oraz właściwego komuś zwyczaju, nawyku związanego z mówieniem. Dopiero w XX wieku wyraz się ujednolicił, co wyraźnie widać w polszczyźnie ogólnej.

Abstract

The article concerns the formation of the scope of meaning of the lexeme *przysłowie* ‘proverb’ in standard and dialectal Polish language. It turns out that from the beginning it was an ambiguous lexeme. It was noted not only in the sense of ‘an expression or phrase fixed in oral tradition, expressing some general thought, hint, warning or commentary of some situation’, but also as a term: stories, tales; opinion, the judgment of the general public, usually negative; a malicious remark, a verbal malice; a nickname; an expression or sentence or a word habitually inserted by someone into speech;

1 Użyta w tytule fraza przysłowiowa jest bardzo skromnie poświadczona w NKPP [s. 1138]. Wskazano tam właściwie jedno dialektalne źródło [Petrov, s. 176]. Wprawdzie podano też notację z Adalb [s. 452], ale odwołuje się ona do tego samego źródła. Wydaje się jednak, że owa fraza w jakimś stopniu upowszechniła się w języku (a więc można traktować ją jako jednostkę przysłowiową).

adverb (part of speech); and furthermore in dialects – a word or syntactic construction and someone's habit of speaking. It was not until the 20th century that the word began to have one meaning, which is clearly visible in standard Polish language.

1. UWAGI WSTĘPNE

Wyraz *przysłowie* jest notowany w polszczyźnie od XV wieku. Ma dość przejrzystą etymologię. Wiesław Boryś wskazuje, że jest on prawdopodobnie kalką łacińskiego leksemu *proverbium* (*pro-* ‘przed, na przedzie, na czele’ i derywatu od *verbum* ‘słowo’), a do polszczyzny trafił zapewne za pośrednictwem języka staroczeskiego. Podstawą byłby wieloznaczny rzeczownik *příslovie* ‘przysłowie; przypowieść; potwarz, obelga, zniewaga; przysłówek’ (dziś w czeskim: *přísluvi* ‘przysłowie’) [SEBor, s. 499]².

Na gruncie nauk humanistycznych (głównie literaturoznawstwa i językoznawstwa) *przysłowie* zyskało status terminu, rozmaicie definiowanego. Próbowano określić zakres referencyjny znaczenia tego leksemu odnoszącego się do różnego typu wyrażen językowych. Ten jednak aspekt funkcjonalny nie będzie przedmiotem niniejszego opisu. Celem jest tu bowiem analiza semantyki *przysłowia* jako wyrazu pospolitego.

2. PRZYSŁOWIE W POLSZCZYŹNIE OGÓLNEJ

Wieloznaczność tego wyrazu wyraźnie widać w SStp: 1. ‘zdanie odnoszące się pierwotnie do określonego zdarzenia, sytuacji, osoby lub rzeczy, powtarzane później tradycyjnie, najczęściej w znaczeniu przenośnym, proverbium’; 2. ‘krótkie opowiadanie będące przenośnią dydaktyczno-moralizującą, przypowieść, narratio brevis, qua homines de aliqua re edocentur, qua mores eorum corriguntur’; 3. ‘opinia, pogląd, sąd ogółu, quae homines putant, existimant, opinio’; 4. ‘nazwa, przydomek, nomen, cognomen’ oraz wyodrębnione jako osobne znaczenie 5. ‘wieloznaczne’ [SStp, s. 357].

Również SXVI potwierdza znacznie szerszy od współczesnego zakres referencyjny *przysłowia*: 1. ‘utarte powiedzenie o charakterze filozoficznym lub moralnym funkcjonujące w jakiejś społeczności, sentencja’, a. ‘powszechnie znany szyderczy przykład’, b. ‘tytuł księgi Starego Testamentu’; 2. ‘wypowiedź’, a. ‘przepowiednia, proroctwo’, b. ‘powiedzenie, jednostka słownikowa’; 3. ‘zła opinia, złe zdanie o kimś; plotka’; 4. ‘alegoria, podobieństwo’ [SXVI,

2 Część tych informacji znajdziemy również w SEBań [s. 949] oraz w PSE [s. 163]. W SEBrück nie uwzględniono wyrazu *przysłowie*.

s. 95–96]. Jak zatem widzimy, zakres znaczeniowy leksemu *przysłowie* zasadniczo się nie zmienia w XVI stuleciu.

Z kolei w SXVII, w którym hasło *przysłowie* ma status w *trakcie opracowania*, odnotowano tylko jedno znaczenie, nieco odmienne od wcześniej wskazywanych, ograniczone do nawyku językowego danej osoby: ‘zdanie a. wyrażenie stale przez kogo z przyzwyczajenia powtarzane; powiedzenie’.

W SL natomiast mamy dwa spośród wcześniej identyfikowanych znaczeń: 1. ‘przypowieść’; 2. ‘przymówka, przycinek, uszczypek, przygana’ [SL, s. 685].

Taki stan omawianej semantyki, ale dokładniej opisany, przedstawiono w SWil: 1. ‘przypowieść, przypowiaśka; zdanie moralne, zwięzłe, często figurycznie, dowcipnie wyrażone, powtarzane powszechnie’; 2. przestarzałe ‘przymówka, przycinek, przygana’ [SWil, s. 1311].

Szerszy opis *przysłowia*, uwzględniający znaczenia gwarowe, zawiera SW: 1. a. ‘zdanie utarte, krążące w narodzie a wypowiedające trafne spostrzeżenie, przypowieść’, b. *przysłowie osobiste* ‘wyraz lub wyrażenie ustawicznie przez kogo z przyzwyczajenia powtarzane’³; 2. staropolskie ‘przypowieść, podobieństwo, porównanie, parabola, alegoria’; 3. staropolskie ‘przymówka, przygryzka, przycinek, przygana’; 4. gwarowe ‘zdanie’; 5. gwarowe ‘zwyczaj’⁴; 6. staropolskie – to samo, co *przysłówek* (część mowy) [SW, s. 368–369]. Jak zatem widzimy, w SWil oraz w SW wskazano na przestarzałość znaczenia odnoszącego się do przymówki, przygany. Podobną kwalifikację zyskały w SW znaczenia dotyczące przypowieści, a także – nienotowane wcześniej w słownikach, choć możliwe (por. wskazane wyżej znaczenia staroczeskiej podstawy *příslovie*) – dotyczące przysłówka.

Znaczną redukcję omawianych znaczeń obserwujemy w kolejnym chronologicznie SDor: 1. ‘krótkie zdanie (lub zdania), często w formie wierszowanej, tradycyjnie powtarzane, wyrażające jakąś sentencję, jakąś myśl ogólną pochodzącą ze źródeł literackich lub ludowych’; 2. dawne ‘wyraz lub wyrażenie wtrącane w toku rozmowy, powtarzane często z przyzwyczajenia, nie wiążące się z resztą zdania; powiedzonko’ [SDor, s. 625].

3 Wyrażenie *przysłowie osobiste* odnotował Władysław Kopaliński jako jeden z synonimów (obok *powiedzonka*) *porzekadła*, które objaśnił jako „wyraz, zdanie, wtrącane przez niektórych do potocznej mowy bez związku z treścią, jak np. panie; panie (dobro)dzieju [też z formą deminutywną: panie dziejku – przyp. E.P.]; prawda?; wiesz?; proszę ciebie [też z zaimkiem: proszę ja ciebie – przyp. E.P.]” [SMTK, s. 1016]. Kopaliński zauważył również, że „niektóre porzekadła znanych w historii postaci stały się ich przydomkami, np. *panie kochanku* (Karola Radziwiłła), *re vera* (łac., ‘zaiste’, Stanisława Potockiego), *mopanie* (księcia Sanguski), *moja panno* (Jana Klemensa Branickiego), *bala, bala* (krajczego koronnego Wielopolskiego), *bracie kuku* (Kacpra Maciejowskiego)” [SMTK, s. 1016], co może rzucać światło na motywację znaczenia ‘przydomek, przezwisko’.

4 Znaczenia gwarowe zostaną omówione w dalszej części artykułu.

Najnowsze słowniki języka polskiego notują już tylko podstawowe znaczenie omawianego wyrazu [por. SDun, s. 911; ISJP, s. 379; USJP, s. 813; WSJP], co – jak możemy potwierdzić – przedstawia stan faktyczny.

3. PRZYSŁOWIE W POLSZCZYŹNIE DIALEKTALNEJ

Przyjrzyjmy się, jak wygląda sytuacja w polszczyźnie dialektalnej. Na dwa znaczenia gwarowe wyrazu *przysłowie* wskazano w SW (por. wyżej). Sięgnijmy teraz do KSGP – największego zbioru słownictwa gwarowego (obejmuje on również SGPKar) oraz do jego uzupełnień o nowsze źródła⁵. W KSGP mamy ponad 60 poświadczeń omawianego słowa. Pochodzą one ze źródeł drukowanych oraz z zapisów rękopiśmiennych. Reprezentują każdy z pięciu tradycyjnie wyodrębnianych dialektów polskich (łącznie z kaszubszczyzną, która w 2005 r. zyskała status języka regionalnego): Śl, Mp, Maz, Wp, Kasz (wraz ze Słup). Ponadto kilka relacji znalazło się w nowszych źródłach. Najstarsze pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Oto ich zestawienie według ujawniających się znaczeń⁶, ze wskazaniem dialektów (oprócz obficie poświadczonego znaczenia 1, przytaczam – w porządku chronologicznym – pełną dokumentację materiałową):

- 1) ‘wyrażenie lub zdanie utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl ogólną, wskazówkę, przestrożę lub komentarz jakiejś sytuacji, czasem w formie wierszowanej’⁷
Śl pd (też Zaolzie), zach; Mp; Maz pn⁸, wsch; Wp pd, pn, zach; Kasz (też Słup);
- 2) ‘wyrażenie lub zdanie albo wyraz nawykowo wtrącane przez kogoś do wypowiedzi’

5 KSGP jest podstawą do opracowywania monumentalnego SGP PAN. Dotąd ukazał się on do hasła *jedyk*.

6 Definicje (na potrzeby niniejszego opisu) zostały sformułowane na podstawie dotychczasowych definicji słownikowych.

7 W poświadczeniach tego znaczenia ujawniły się następujące typy kilkukomponentowych jednostek: wyrażenie, wyzwiśko, porównanie, fraza, przysłowie, rymowanka.

8 W SGOWM [s. 52] wskazano również w tym znaczeniu wyraz *przysłowo*, nie ilustruje go jednak żaden cytat (odnotowano go w okolicach Olecka).

Mp – *Mám takie przysłowie (zdanie), to go wypłunę (wypowiem)*⁹ kiel¹⁰ [Siarkowski, s. 238¹¹]; *Mam takie przysłowie* – paskudnik¹² Wiel¹³ [PorJ, s. 79]; *Takie np. przysłowia*: e, zaśta; rzeką [rzeknę] lim [KSGP]; *Psia mać, to igo [jego] stałe przysłowie* dąb-tar [KSGP]; *Każdy jedyn mo przysłowie* rzesz [KSGP]; [brak cytatu w źródle] poddęb [PJPAN 56, s. 882]; *Bestya to takie przysłowie* nietkóry ma starach [KSGP]¹⁴; *Miał takie przysłowie* starach [KSGP];

Maz – *Zaraza – przysłóchie take niał ostroł* [KSGP];

Wp – *Grabowski mo przysłowie* koruna koniń [KSGP]; *Włodorz był jedyn, takie miol przysłowie, z niego zaczęli szydzić wolsz* [KSGP];

3) ‘wyraz lub konstrukcja składniowa’

Mp – *Widno to kiedajsze przysłowie, po terajszemu to jasno włod* [KSGP]; *Lóna (żona) wyncy przysłowie ma: lojciec ‘mqz’* [Ona (żona) częściej używa wyrazu *ojciec* w znaczeniu ‘mąż’]¹⁵ częs [KSGP]; *Zogławo, jucho*¹⁶ *to takie przysłowie z pretensiu* lub [KSGP]; J: – *Jak wy madziarski znacie, co to jes basomteremtete*. X: – *Jak byście to przetłumaczyli?* A: – *Basomacizaniat*. J: – *Co to jes?* A: – *No, to jes to basomteremtete*. X: – *Tyle co skurwysyn?* A: – *To jaz juz nie jes takie jak sk, to takie słabe przekłyństwo, basomateremtete*. X: – *To takie, niech cię szlag trafi?* A: – *Nie jes tak jako powiedzieć po nasymu, ze basomacizaniat, to ta takie przisłowie n-tar* [KąśŚl, s. 221]; J: – *Co to znacy wej*¹⁷? A: – *E, dy to chojtó* [‘wszystko jedno

9 Cytaty podaję w pisowni literackiej (ogólnopolskiej; nie wprowadzam znaków specjalnych) niezależnie od tego, jak zostały one zapisane w źródłach (część były zapisane fonetycznie). Rozpoczynam je od wielkiej litery. Nie uwspółcześniam pisowni historycznej.

10 Relacje gwarowe pochodzące z konkretnych wsi lokalizują, używając skrótu powiatu (według aktualnego podziału administracyjnego).

11 Na takie znaczenie leksemu *przysłowie* w tym cytacie wskazuje definicja ‘przysłowie, zdanie, pogadka’, zamieszczona na kolejnej stronie źródła pod nagłówkiem *Wyrazy mające dwojakie lub kilkorakie znaczenie* [Siarkowski, s. 239]. Trzy przywołane cytaty z tego opracowania zilustrowały dwa znaczenia gwarowe *przysłowia* w SW (być może były to jedyne ich poświadczenia). W SW nie wskazano ich źródła, co jest dość częstą praktyką w tym opracowaniu leksykograficznym (nie tylko w zakresie znaczeń kwalifikowanych jako gwarowe).

12 Do wyróżnień w cytatach stosuję antykwę.

13 Skróty nazw powiatów zapisane wielką literą oznaczają, że relacja gwarowa pochodzi z terenu wskazanego powiatu, ale w źródle brak informacji o konkretnej wsi czy wsiach.

14 Ten cytat został wykorzystany do ilustracji tego znaczenia wyrazu *przysłowie* w MSGP [s. 229] oraz w SGM [s. 55]. W obu opracowaniach leksykograficznych omawiany leksem ma jedno znaczenie. Przy lokalizacji cytatów posługiwano się w nich wcześniejszym podziałem administracyjnym, według którego wieś, w której zapisano przywołaną relację, mieściła się w powiecie iłżeckim.

15 Za pomoc w zrozumieniu tego cytatu dziękuję Pani prof. Barbarze Grabce (IJP PAN).

16 Ekspresyjne określenia nacechowane negatywnie odnoszące się do człowieka.

17 Partykułę *wej* w KąśŚl autor opatrzył rozbudowanymi definicjami: 1. ‘mówiący za pomocą tego słowa sygnalizuje, licząc się z tym, iż partner może mieć inne lub przeciwne zdanie na dany temat, że to, co jest powiedziane w wypowiedzeniu na temat wyróżnionego składnika, powinno być uznane

kto, obojętnie kto'] *ma takie przysłowie* n-tar [KąśŚł, s. 221]; *Dziadek miał takie przysłowie* tyntoć¹⁸ n-tar [KąśŚł, s. 221]; *To takie selijakie przysłowia* (po dyskusji na temat *ciynzko, ciarcha i biyda*) n-tar [KąśŚł, s. 221];

Maz – *Prządza to ło miciach, ale to rzadkie przysłowie* łuk [KSGP]; *Chata to u nas ni ma, to po rusku niby majo przysłowie* chata miń-maz [KSGP]; *To tło [tylko] korzeń się nazywa, mówił ji macica, jo* ['tak'], *takie przysłowie* giż [SGOWM, s. 52]; *Robotny, może jesce drugie jest przysłowie? Kształny do wszystkiego pis* [SGOWM, s. 52]¹⁹; *Jeden ma takie przysłowie, drugi takie ostródz* [PF, s. 260]; *Kudra – to też przysłowie na smat* ['szmatę'] Olecko [PF, s. 260]; *Przysłoje biło nadjencyj ślombank* ['ława służąca do spania'] giż [PF, s. 260]²⁰;

Wp – *Nie wiem, jak piyrwy mówili, jak się biegła* [krowa], *nieprowda? Ale tero się mówi, jak się góni – bo to jes tyż przysłowie wolsz* [SobWp, s. 168];

4) 'przydomek, przezwisko'²¹

Mp – *Józwo po mazursku, Józef po naszymu. Olechowski zza Leżeńska* [Leżajska], *on tak ma przysłowie: Józwa. Miał chłop takie przysłowie, przydumek* przew [KSGP];

5) 'opowieść, podanie, legenda'

Maz – *Przysłowie jest, taka gwara, że kiedyś w Drohiczyńie była stolica Jaćwinców* sied [KSGP];

6) 'właściwy komuś zwyczaj, nawyk związany z mówieniem'

Mp – *Przysłowie mam kląć (mam zwyczaj kląć)* kiel [Siarkowski, s. 236]; *Mám zawse przysłowie mówić Anioł Pański* kiel [Siarkowski, s. 239].

przez partnera za oczywiste i skłonić go do przyznania racji mówiącemu i rezygnacji z możliwych wątpliwości czy zastrzeżeń'; 2. 'używane w zakończeniu dłuższego opowiadania, służy podkreśleniu, że sprawy, o których była mowa, przedstawiono (zgodnie z prawdą) rzetelnie i wiarygodnie, a mówiący bierze za to odpowiedzialność' [KąśŚł, s. 561]. Obie funkcje tej partykuły zostały obficie zilustrowane cytataми.

18 W KąśŚł mamy homonimiczne hasła *tyntoć* I. zaim. wskazujący, drugi człon ndm 'wyraz zastępujący w zdaniu konkretny składnik, którego w trakcie mówienia mówiący nie może sobie akurat przypomnieć; no ten...'; II. 'wyraz wtrącany do wypowiedzi, pełniący funkcję wypełnienia pauzy w sytuacji, kiedy mówiący nie może sobie przypomnieć właściwego słowa' [KąśŚł, s. 513–514]. W przywołanym cytacie może chodzić zarówno o zaimek, jak i o partykułę.

19 Źródło wskazuje na szerszy zasięg geograficzny tego znaczenia, obejmujący jeszcze powiaty: ostródzki, mrągowski i olecki, ale nie podaje poświadczeń z tych terenów.

20 W źródle wskazano, że wyraz *przysłowie* w tym znaczeniu występuje często w gwarach na terenie Mazur i Warmii. Skłoniło to autorkę do przesadnego, jak się wydaje w świetle niniejszej analizy leksykalnej, przypuszczenia, że: „*przysłowie* może być formacją niezależną od ogólnopolskiej kalki łacińskiego *proverbium*” [PF, s. 260].

21 W KąśPodh zostało odnotowane wyrażenie *kurwie przysłowie* 'wulgarne wyzwisko': *Ty kurwie przysłowie* n-tar [KąśPodh, s. 273].

Pierwsze ze wskazanych znaczeń, notowane w każdym dialekcie, jest tożsame z podstawowym w polszczyźnie ogólnej (a współcześnie jedynym).

Podobieństwo między dwiema odmianami języka widać również w znaczeniu drugim. Pierwszym słownikiem języka ogólnego, w którym je odnotowano, jest SXVII. Z kolei w SW podano z tego typu definicją wyrażenie *przysłowie osobiste*. W SDor to znaczenie opatrzone już kwalifikatorem *daw*. Tymczasem w gwarach zostało ono dość dobrze poświadczone, przede wszystkim na terenie Mp, ale też Maz i Wp, zwykle w relacjach rękopiśmiennych, pozyskanych w trakcie badań terenowych. Bogata dokumentacja w tym przypadku wynika zapewne ze specyfiki gwary jako mówionej odmiany języka. W wypowiedziach pisanych, wyłączając teksty artystyczne, nie wtrąca się nawykowo jakiegos leksemu czy związku wyrazowego.

Jeszcze obficie jest poświadczone trzecie znaczenie, obejmujące szeroki zakres: ‘wyraz lub konstrukcja składniowa’. Ukształtowało się ono na gruncie gwar. Notowano je, tak jak wcześniejsze, na terenie Mp, Maz i Wp (większość poświadczeń pochodzi ze źródeł drukowanych). Doszło tu do rozszerzenia znaczenia pierwszego i drugiego na dowolny leksem (por. cytaty) czy połączenie wyrazowe, niekoniecznie o randze frazemu (powszechnego czy idiolektalnego).

Pozostałe trzy znaczenia ujawniły się w pojedynczych relacjach z gwar Mp i Maz. Czwarte z kolei – ‘przydomek, przezwisko’ – było notowane w polszczyźnie ogólnej już w czasach najdawniejszych (por. wyżej dane z SS^tp). Wskazano je jeszcze w SW, ale z kwalifikatorem *staropolskie* (zn. 3).

W piątym znaczeniu – ‘opowieść, podanie, legenda’ – również można dopatrywać się związków ze staropolszczyzną, por. w SS^tp zn. 2, a także SXVI zn. 2a i 4, SL zn. 1, SWil zn. 1 oraz SW zn. 2 (staropolskie).

Wreszcie ostatnie, szóste znaczenie, zdefiniowane jako ‘właściwy komuś zwyczaj, nawyk związany z mówieniem’, lakonicznie wskazano już w SW, ilustrując je tymi samymi cytatami (bez podania ich źródła). To znaczenie również odnosi się do jednostek i wypowiedzi językowych. W przedstawionych cytatach mamy dwa zupełnie inne typy wypowiedzi – klęcie i odmawianie modlitwy (*Anioł Pański*). W tym znaczeniu można też dostrzec związek z drugim znaczeniem – wskazywanym w słownikach polszczyzny ogólnej – a opatrzonym definicją ‘wyrażenie lub zdanie albo wyraz nawykowo wtrącane przez kogoś do wypowiedzi’.

4. KONKLUZJE

Z przeprowadzonego oglądu wynika, że w historii polszczyzny ogólnej znaczenia wyrazu *przysłowie* zanikały w kolejnych stuleciach. W XIX wieku pozostały dwa spośród czterech notowanych w staropolszczyźnie i w XVI wieku. Natomiast w XX stuleciu omawiany wyraz ukształtował się jako jednoznaczny. Być może

na to wyspecjalizowanie się wpływ miało, wspomniane na wstępie, wykorzystanie tego leksemu w funkcji terminu naukowego. Nieco inaczej sytuacja wygląda w polszczyźnie dialektalnej, niemniej jednak wyraz *przysłowie* w znaczeniu podstawowym jest najliczniej poświadczony i notowano go w każdym dialekcie. Pięć kolejnych znaczeń miało wyraźnie mniejszy zasięg geograficzny i znacznie skromniejszą liczbę poświadczeń. Lepiej udokumentowane, notowane w Mp, Maz i Wp, zostały dwa spośród nich – wskazywane również w polszczyźnie ogólnej: ‘wyrażenie lub zdanie albo wyraz nawykowo wtrącane przez kogoś do wypowiedzi’ oraz rozszerzone na gruncie gwar ‘wyraz lub konstrukcja składniowa’. Pozostałe trzy znaczenia w gwarach mają charakter marginalny. Dwa spośród nich – ‘przydomek, przezwisko’ oraz ‘opowieść, podanie, legenda’ – kontynuują znaczenia historyczne, wskazywane w polszczyźnie od czasów najdawniejszych, a trzecie – ‘właściwy komuś zwyczaj, nawyk związany z mówieniem’ – sytuuje się w tym samym kręgu tematycznym.

Przeprowadzona analiza pozwala na stwierdzenie, że wyraz *przysłowie* podczas swego długiego życia w polszczyźnie uległ ujednoznacznieniu, które uwidoczniło się w XX-wiecznej polszczyźnie ogólnej. W gwarach ten proces przedstawia się mniej wyraźnie ze względu na to, że zmiany zachodzą w nich wolniej, a przede wszystkim dlatego, że gwary to prymarnie ustne, nieskodyfikowane odmiany języka. Warto dodać, że owo ujednoznacznienie nie zostało spowodowane czynnikami zewnątrzjęzykowymi (przekształcającym się desygnatem), a naturalnym rozwojem polszczyzny. Mimo tak dużych zmian zakresu semantycznego omawianego rzeczownika fraza *Na wszystko jest przysłowie* pozostaje czytelna (niezależnie od tego, na jakim znaczeniu finalnego komponentu została ufundowana) i jest – jak się wydaje – dość trafna.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

daw. – dawny

ndm – nieodmienny

przyp. – przypis (w cytacie)

zaim. – zaimek

zn. – znaczenie

Skróty geograficzne

pd – południowy
pn – północny
wsch – wschodni
zach – zachodni

Dialekty

Kasz – kaszubski
Maz – mazowiecki
Mp – małopolski
Śl – śląski
Wp – wielkopolski

Powiaty

częs – częstochowski
dąb-tar – dąbrowski (Dąbrowa Tarnowska)
giż – giżycki
kiel – kielecki
koniń – koniński
lim – limanowski
lub – lubelski
łuk – łukowski (Łuków)
miń-maz – miński (Mińsk Mazowiecki)
n-tar – nowotarski
ostroł – ostrołęcki
ostródz – ostródzki
pis – piski (Pisz)
poddęb – poddębicki (Poddębice)
przew – przeworski
rzesz – rzeszowski
sied – siedlecki
starach – starachowicki
włod – włodawski
wolsz – wolsztyński

Inne

Słup – Słupskie
Wiel – Wieluńskie

Źródła

- KSGP – Kartoteka *Słownika gwar polskich*, b.r., Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156> (dostęp: 10.04.2025).
- Petrow – PETROW Aleksander, 1878, *Lud ziemi dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki itp.*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 2, s. 3–182.
- PF – CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA Jadwiga, 1972, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, „Prace Filologiczne”, t. XXII, s. 159–289.
- PJPAN 56 – SZYMCAK Mieczysław, 1969, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 6 (Pś–S), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- PorJ – A.Sz., 1906, *Skarbonka*, „Poradnik Językowy”, R. 10, nr 5, s. 79.
- Siarkowski – SIARKOWSKI Władysław, 1878, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 2, s. 209–259.
- SobWp – SOBIERAJSKI Zenon, 1985, *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Opracowania leksykograficzne

- Adalb – ADALBERG Samuel, 1889–1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, druk Emila Skińskiego, Warszawa.
- ISJP – BAŃKO Mirosław, red., 2000, *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. 2 (P–Ż), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- KąśPodh – KĄŚ Józef, 2017, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 5 (Koł–Mad), Małopolskie Centrum Kultury Sokół, Nowy Sącz.
- KąśSł – KĄŚ Józef, 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 2 (P–Ż), Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.
- MSGP – WRONICZ Jadwiga, red., 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Wydawnictwo Lexis, Kraków.
- NKPP – KRZYŻANOWSKI Julian, red., 1970, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 2 (K–P), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- PSE – MAŃCZAK Witold, 2017, *Polski słownik etymologiczny*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

- SDor – DOROSZEWSKI Witold, red., 1965, *Słownik języka polskiego*, t. 7 (Pri–R), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- SDun – DUNAJ Bogusław, red., 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Wilga, Warszawa.
- SEBań – BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2 (L–P), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SEBor – BORYŚ Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- SEBrück – BRÜCKNER Aleksander, 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków.
- SGM – WRONICZ Jadwiga, red., 2018, *Słownik gwar małopolskich*, t. 2 (P–Ż), Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- SGOWM – SOBOLEWSKA Katarzyna, red., 2021, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. 8 (Przez–Pyziac), Instytut Języka Polskiego PAN, Warszawa – Kraków.
- SGP PAN – GRABKA Barbara, KUCHARZYK Renata, red., 2023, *Słownik gwar polskich*, t. 10, z. 4(35) (Jarłyk–Jedyk), Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- SGPKar – KARŁOWICZ Jan, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków.
- SL – LINDE Samuel Bogumił, 1858, *Słownik języka polskiego*, t. 4 (P), w drukarni Zakładu Ossolińskich, Lwów.
- SMTK – KOPALIŃSKI Władysław, 2021, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa.
- SSStp – URBAŃCZYK Stanisław, red., 1973–1977, *Słownik staropolski*, t. 7 (Póc–Rozproszyć), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- SW – NIEDŹWIEDZKI Władysław, red., 1912, *Słownik języka polskiego*, t. 5 (Próba–R), nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.
- SWil – ZDANOWICZ Aleksander, red., 1861, *Słownik języka polskiego tzw. wieleński*, cz. 2 (P–Ż), wyd. staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno.
- SXVI – WILCZEWSKA Krystyna, WORONCZAKOWA Lucyna, red., 2010, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 34 (Przyrabiać–P), Instytut Badań Literackich PAN – Wydawnictwo, Warszawa.
- SXVII – GRUSZCZYŃSKI Włodzimierz, red., b.r., *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/> (dostęp: 5.04.2025).
- USJP – DUBISZ Stanisław, red., 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3 (P–S), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- WSJP – ŻMIGRODZKI Piotr, red., b.r., *Wielki słownik języka polskiego*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, <https://www.wsjp.pl/> (dostęp: 10.04.2025).

